

Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ – ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ – ΚΟΙΝΩΝΙΑ – ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Α΄ ΤΟΜΟΣ

Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ – ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΣΙΩΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ – ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ

Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στο 'Άγιον Όρος

Μιλτιάδης Δ. Πολυβίου

Όπως είναι γνωστό, το 'Άγιον Όρος αποτελεί μοναδική περίπτωση μοναστικής πολιτείας: δεν είναι συνεπώς καθόλου περίεργο το γεγονός ότι και η ναοδομία του ξεχωριστού αυτού τόπου αποτελεί και αυτή μια ιδιαίτερη περίπτωση μέσα στον μακεδονικό (αλλά και σ' ολόκληρο τον ελλαδικό) χώρο. Βεβαίως οι γενικές συντεταγμένες της ναοδομίας δεν είναι διαφορετικές από εκείνες της υπόλοιπης Μακεδονίας: Το δογματικό πλαίσιο είναι οπωσδήποτε το ίδιο: το γενικό ιστορικό πλαίσιο κοινό: τα οικοδομικά συνεργεία ασφαλώς όχι τελείως διαφορετικά. Όμως και οι αιτίες των διαφοροποιήσεων είναι σαφείς και ευνόητες. Ως προς τις ιδεολογικές συντεταγμένες, είναι φανερό ότι άλλο είναι μια ανοιχτή κοινωνία πολιτών και άλλο μια κλειστή μοναχική κοινότητα. Ως προς τη λειτουργική του αποστολή ο ναός εδώ δεν καλύπτει την ευορία, αλλά το μοναστήρι, την σκήτη ή το κελί. Όσον αφορά τη σημασία του ναού για το κοινωνικό σύνολο στο οποίο αναφέρεται, καθώς και τη σχετική δαπάνη που μπορεί αυτό να διαθέσει, η διαφορά μεταξύ μονής και χωριού είναι και εδώ εξίσου φανερή.

Η οικοδόμηση (ή ανοικοδόμηση) ναών στο 'Άγιον Όρος κατά τη διάρκεια των πέντε αιώνων της τουρκοκρατίας δε γινόταν βέβαια με τον ίδιο πάντοτε ρυθμό, αφού δεν ήταν πάντα ίδιες και οι γενικότερες συνθήκες από τις οποίες ήταν εξαρτημένη, όπως οι σχέσεις με την τουρκική εξουσία, οι συνθήκες ασφάλειας στην περιοχή, τα οικονομικά των μονών, οι χρηματικές ενισχύσεις από τις παραδουνάβιες ηγεμονίες κλπ., με αποτέλεσμα να υπάρχουν περίοδοι έξαρσης και ύφεσης του φαινομένου. Σε γενικές πάντως γραμμές θα μπορούσε να λεχθεί πως ο πρώτος αιώνας της τουρκικής κατοχής υπήρξε - όπως ήταν φυσικό - περίοδος μεγάλης ύφεσης, για να ακολουθήσει μια ογδονταετία ανάκαμψης, την οποία και πάλι διαδέχθηκαν άλλα τόσα χρόνια παρακμής¹. Η περίοδος που ακολούθησε, από τα μέσα του 17ου ως τα μέσα του 18ου αιώνα είναι μία φάση συντήρησης², η οποία προετοίμασε την εποχή της μεγάλης έξαρσης, που άρχισε αμέσως μετά και κράτησε ως τα χρόνια της Επανάστασης του '21³. Κατά τις δύο επόμενες δεκαετίες η ναοδομική δραστηριότητα είναι σχεδόν τελείως ανύπαρκτη εξαιτίας των καταστροφικών συνεπειών της συμμετοχής των αγιορειτών στην αποτυχή επανάσταση της Μακεδονίας⁴. Όμως αμέσως μετά αρχίζει μια άλλη περίοδος έξαρσης της ναοδο-

μίας, η οποία, εκτός των άλλων παραγόντων, οφείλεται ως ένα βαθμό και στον ρωσικό πακτωλό που τώρα εισρέει άφθονος⁵.

Μία πρώτη κατάταξη των ναών μπορεί να γίνει με βάση τη λειτουργία και το ρόλο που έχουν. Η σημαντικότερη κατηγορία είναι ασφαλώς τα καθολικά των μονών, που, όπως είναι φυσικό, αποτελούν τα πιο αξιόλογα δείγματα της αγιορείτικης ναοδομίας, τόσο για το μέγεθος τους όσο και για την ποιότητα της αρχιτεκτονικής τους. Τα κυριακά των ασκητών είναι μία άλλη σημαντική κατηγορία ναών, συχνά παραπλήσιων σε μέγεθος και σημασία με πολλά καθολικά. (Μαζί με τα κυριακά θα πρέπει ίσως να συνεξετάζονται και μερικοί άλλοι ναοί ανάλογου μεγέθους με αυτά). Σε αντίθεση με τις ολιγομελείς και γνωστού αριθμού ομάδες των καθολικών και των κυριακών, η τρίτη κατηγορία των αγιορείτικων ναών περιλαμβάνει ένα μεγάλο και ακαθόριστο αριθμό μικρότερων ναυδρίων που θα μπορούσαν να ορισθούν ως παρεκκλήσια ή κελιωτικοί ναοί. Μερικοί από αυτούς είναι προσκολλημένοι σε καθολικά, τα λεγόμενα παρεκκλήσια των καθολικών: άλλοι είναι ελεύθεροι μέσα ή έξω από τους περιβόλους των μονών, όπως τα διάφορα παρεκκλήσια ή οι κοιμητηριακοί ναοί: άλλοι είναι ενταγμένοι μέσα στις πτέρυγες των μονών ή των σκητών: άλλοι, τέλος, οι πολυπληθέστεροι, αποτελούν τους ιδιαίτερους ναούς του κάθε κελιού και της κάθε καλύβης.

Καθεμία από τις κατηγορίες αυτές έχει βέβαια τα δικά της χαρακτηριστικά και ακολουθεί τη δική της εξέλιξη. Γενικά θα μπορούσε να λεχθεί πως το κοινό γνώρισμα που χαρακτηρίζει την αγιορείτικη ναοδομία είναι η συντηρητικότητα. Βέβαια ο συντηρητισμός είναι ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει γενικά κάθε εκκλησία και ιδιαίτερα το μοναχισμό, που αποτελεί και την πιο ακραία εκδοχή της: εδώ όμως οι συντηρητικές τάσεις είναι πολύ πιο ευδιάκριτες, ακριβώς γιατί πρόκειται για μια αμιγώς μοναστική κοινωνία, που αποτελεί το ιδεολογικό κέντρο της ορθοδοξίας και το θεματοφύλακα των αξιών της. Θα πρέπει βέβαια να μη λησμονηθεί ότι η αρχιτεκτονική είναι πολύ πιο εξαρτημένη από τα δεδομένα του τόπου και της εποχής απ' ό,τι οι άλλες τέχνες και συνεπώς ο ρόλος «συντηρητικότητας» έχει εξ ορισμού ένα τελείως διαφορετικό βάρος εδώ απ' ό,τι π.χ. στη ζωγραφική. Θα πρέπει ακόμα να διευκρινιστεί ότι η ισχύς της συντη-

ρηκτότητας αυτής παρουσιάζει μεγάλες διαβαθμίσεις κατά κατηγορίες και τομείς. Έτσι θα μπορούσε γενικά να λεχθεί πως ο συντηρητισμός είναι εντονότερος όσον αφορά τον γενικό τύπο απ' ό,τι τη μορφολογία ή τη διακόσμηση (γιατί οι αλλαγές στην τυπολογία δεν γίνονται τόσο εύκολα όσο η εφαρμογή ενός νέου μορφολογικού στοιχείου), ενώ ως προς τις κατηγορίες ναών είναι πολύ μικρότερος στους κελιωτικούς ναούς και τα κυριακά απ' ό,τι στα καθολικά που επωμίζονται την ευθύνη της συνέχισης της βυζαντινής εκκλησιαστικής παράδοσης. Αξίζει πάντως να σημειωθεί πως το κοινό στοιχείο στους ναούς όλων των κατηγοριών, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων, είναι η ύπαρξη τρούλου. Ακόμα και οι λίγοι ξυλόστεγοι ναοί (που εμφανίζονται κυρίως στα τέλη του 19ου αιώνα, συνήθως ρωσικά κελιωτικά ναύδρια) διαθέτουν κάποιο ξύλινο τρούλο (ή ψευδότρουλο), έτσι ώστε ουσιαστικά οι μόνοι ναοί χωρίς τρούλο να είναι τα παρεκκλήσια που βρίσκονται στους κάτω ορόφους των μοναστηριακών πτερυγών τα οποία αναγκαστικά στεγάζονται από το πάτωμα του υπερκειμένου ορόφου.

Τα μεταβυζαντινά καθολικά

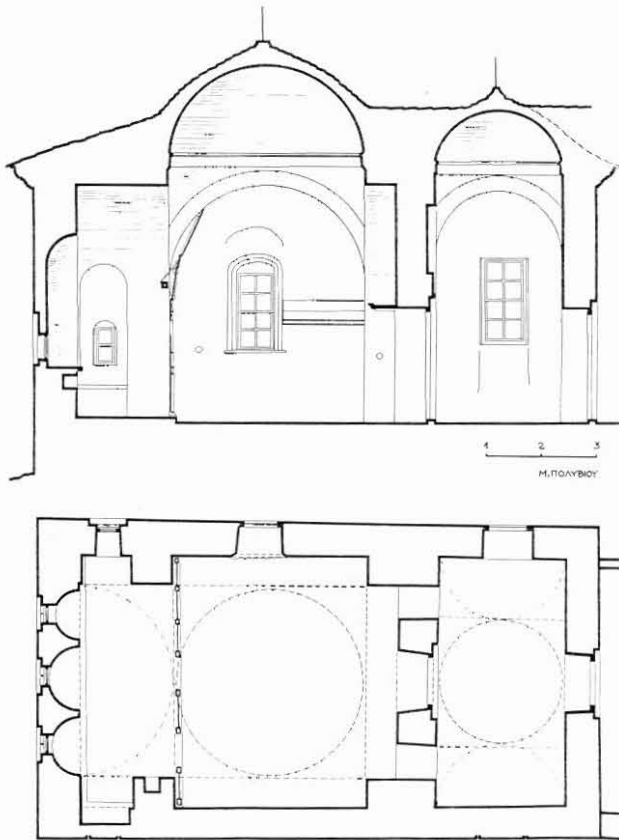
Όπως είναι γνωστό, τα περισσότερα αγιορείτικα καθολικά (εκτός από έξι) είναι κτίσματα των μεταβυζαντινών χρόνων⁶. Στην πρώτη περίοδο ανάκαμψης (16ος αιώνας) κτίστηκαν τα καθολικά των μονών Κουτλουμουσίου, Διονυσίου, Σταυρονικήτα, Καρακάλλου, Δοχειαρίου και Σίμωνος Πέτρας⁷. Στην εποχή της μεγάλης οικοδομικής έξαρσης, δηλαδή από τα μέσα του 18ου αιώνα ως τα χρόνια της Επανάστασης, κτίστηκαν τα καθολικά των μονών Φιλοθέου, Ξηροποτάμου, Γρηγορίου, Ζωγράφου, Εσφιγμένου και Αγ. Παντελεήμονος, καθώς και το νέο καθολικό της μονής Ξενοφώντος, που ολοκληρώθηκε μετά την Επανάσταση. Τέλος, στην εποχή της οικοδομικής ανάκαμψης των μέσων και του τέλους του 19ου αιώνα ανήκουν τα καθολικά των μονών Αγίου Παύλου και Κασταμονίτου.

Τα αγιορείτικα μεταβυζαντινά καθολικά ανήκουν όλα στον λεγόμενο αθωνικό τύπο. Πρόκειται

Αγιορείτικα καθολικά της όψιμης Τουρκοκρατίας: πάνω αριστερά, Ξηροποτάμου (1761-4), πάνω δεξιά, Ζωγράφου (1801) και δίπλα, Εσφιγμένου (1808).

δηλαδή για σύνθετους εγγεγραμμένους τετρακίονιους σταυροειδείς ναούς με λιτή και πλευρικές κόγχες. Μ' άλλα λόγια, ακολουθούν πιστά τον τύπο των βυζαντινών αγιορείτικων καθολικών που, όπως είναι γνωστό, διαμορφώθηκε στο Άγιον Όρος κατά το διάστημα από τα τέλη του 10ου ως τις αρχές του 14ου αιώνα⁸. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχουν γίνει ακόμα οι αναγκαίες αρχαιολογικές έρευνες που θα ξεκαθάριζαν κατά πόσο η εμμονή των βυζαντινών καθολικών στον αθωνικό τύπο επηρεάστηκε, και σε τι ποσοστό, από τις τυπολογικές δεσμεύσεις που θα συνεπαγόταν η ενδεχόμενη ανοικοδόμησή τους πάνω σε κατάλοιπα των παλαιότερων καθολικών που προϋπήρχαν στις ίδιες θέσεις. Πάντως η περίπτωση του καθολικού της μονής Φιλοθέου, που κτίζεται στα 1746, φανερώνει μια συνειδητή τυπολογική επιλογή, αφού το νέο κτίσμα δεν ακολουθεί τον τύπο της βασιλικής που είχε το καθολικό το οποίο προϋπήρχε εκεί⁹, αλλά τον αθωνικό τύπο· η ίδια συνειδητή επιλογή του αθωνικού τύπου διαφαίνεται το 1763 και στην ανοικοδόμηση του καθολικού της μονής Ξηροποτάμου, αφού είναι σίγουρο πως αυτή δεν βασίστηκε σε τυχόν κατάλοιπα του παλαιότερου, δεδομένου ότι εκείνο είχε διαφορετικό προσανατολισμό¹⁰. Εν πάση περιπτώσει, το γεγονός είναι πως στα υφιστάμενα με-

Κοιμητηριακός ναός της Μονής Ξηροποτάμου. Κάτοψη και κατά μήκος τομή.

ταβυζαντινά καθολικά οι παρεκκλίσεις από την τυπολογία του βυζαντινού αθωνικού ναού είναι ελάχιστες και δεν αφορούν τον βασικό τύπο, αλλά μόνο κάποια επιμέρους στοιχεία του. Η σημαντικότερη από αυτές παρατηρείται στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα, απ' όπου λείπουν οι κόγχες των χορών, δηλαδή το ειδοποιό στοιχείο του τύπου· η παρέκκλιση θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στη στενότητα του περιβάλλοντος και όχι σε κάποια διάθεση πρωτοτυπίας.

Ο κυρίως ναός στον αθωνικό τύπο αποτελείται από το χώρο που ορίζουν οι τέσσερις κεραίες του σταυρού με τα γωνιαία διαμερίσματα και τον μεγάλο τρούλο στο κέντρο, καθώς και από τις κόγχες των χορών που εξέχουν στα πλάγια. Ο τρούλος φέρεται, κατά τα γνωστά, από τέσσερις κίονες, και είναι ημισφαιρικός με παράθυρα στο τύμπανό του. Οι κεραίες του σταυρού στεγάζονται με ημικυλινδρικές καμάρες, ενώ τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται κατά περίπτωση από ημισφαιρικούς τρούλους, σταυροθόλια, ή ημικυλινδρικές καμάρες. Οι κόγχες των χορών είναι εσωτερικά ημικυκλικές και εξωτερικά τρίπλευρες ή πολυγωνικές και καλύπτονται με τεταρτοσφαιρία. Το κεντρικό τμήμα του ιερού διαμορφώνεται από την προέκταση της ανατολικής καμάρας του σταυρού (μέσω ενός ακόμα ζεύγους κίωνων ή πεσσών) και την κεντρική κόγχη, που είναι εσωτερικά ημικυκλική και

εξωτερικά τρίπλευρη και καλύπτεται από τεταρτοσφαιρίο. Τα παραβήματα καλύπτονται από μικρούς θόλους και οι κόγχες τους είναι εσωτερικά ημικυκλικές και εξωτερικά τρίπλευρες, με τεταρτοσφαιρική κάλυψη, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις στις δύο γωνίες του ανατολικού τοίχου εξέχουν δύο τρουλοσκεπείς περίκεντροι χώροι, τα λεγόμενα τυπικαριά. Η ευρύχωρη λιτή διαθέτει πολυμερή στέγαση από διάφορα, κατά περίπτωση, είδη θόλων (τρούλους, καμάρες, σταυροθόλια κλπ.), που φέρονται από δύο ως οκτώ κίονες. Στα πλάγια της προστίθενται ένα ή δύο παρεκκλήσια (κατά κανόνα του τύπου των συνεπτυγμένων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναυδρίων) που επικοινωνούν με αυτήν, αλλά έχουν και δεύτερη πρόσβαση από τη δυτική πλευρά τους. Πιο δυτικά βρίσκεται ο νάρθηκας (αλλού εξωνάρθηκας) που έχει πρόσοψη με ανοικτή ή κλειστή τοξοστοιχία και στεγάζεται με ατύμπανους τρουλίσκους ή σταυροθόλια.

Βέβαια πέρα από τα βασικά αυτά στοιχεία, που λίγο-πολύ χαρακτηρίζουν όλα τα μεταβυζαντινά αγιορείτικα καθολικά, υπάρχουν, κατά περίπτωση, και κάποιες επιμέρους ιδιαιτερότητες. Έτσι, σε τρία καθολικά της όψιμης τουρκοκρατίας (Ξηροποτάμου, Ζωγράφου, Αγίου Παύλου) στο κέντρο της καμάρας του ιερού υψώνεται ένας μικρός υπέρστεγος τρούλος. Το στοιχείο αυτό δεν προέρχεται από τη βυζαντινή παράδοση, αλλά πιθανόν απηχεί επίδραση μολδαβικών προτύπων¹¹. Στο καθολικό της μονής Ξηροποτάμου παρατηρείται ακόμη η πρωτοτυπία της απουσίας διαχωριστικών τοίχων μεταξύ λιτής-παρεκκλησίων, ενώ στα καθολικά των μονών Εσφιγμένου και Αγίου Παύλου, της όψιμης επίσης τουρκοκρατίας όπως και το προηγούμενο, δεν υπάρχουν διαχωριστικοί τοίχοι μεταξύ κυρίως ναού και λιτής. Τα φαινόμενα αυτά φανερώνουν μια τάση ανασχεδιασμού του τύπου, η οποία, παρ' όλο που δεν ξεφεύγει από το κέλυφος της παραδοσιακής τυπολογίας, αρχίζει πια να τον βλέπει ως ενιαίο και ολοκληρωμένο σύνολο, που δεν χρειάζεται να δείχνει πάντοτε την προσθετική του προέλευση. Στην τυπολογία του καθολικού της μονής Δοχειαρίου οι χοροί δεν έχουν κάτοψη εξωτερικά τρίπλευρη ή πολυγωνική, όπως συνήθως, αλλά ορθογωνική. Οι κόγχες των παραβημάτων στις μονές Γρηγορίου και Αγίου Παύλου δεν εξέχουν από τον τοίχο αλλά εγγράφονται στο πάχος της τοιχοποιίας, ενώ στο καθολικό της μονής Αγίου Παύλου εμφανίζονται δύο κόγχες που εξέχουν από το βόρειο και το νότιο τοίχο των παραβημάτων. Η πρωτοτυπία ύπαρξης από μιας κόγχης στο βόρειο και στο νότιο τοίχο του ιερού υπάρχει και στο νέο καθολικό της μονής Ξενοφώντος, σε τολμηρότερη μάλιστα εκδοχή, αφού οι εν λόγω κόγχες είναι παραπλήσιες με εκείνες των χορών, τόσο σε μέγεθος όσο και σε διάρθρωση των επιφανειών.

Βεβαίως οι κατά περίπτωση επιμέρους πρωτοτυπίες δεν εξαντλούνται στις προαναφερθείσες περιπτώσεις. Εκείνο όμως που έχει σημασία είναι ότι αυτές

Το Κυριακόν της σκήτης των Κανσοκαλυβίων (αρχαίες οικοδομικές φάσεις, από το 17ο αιώνα ως τις αρχές του 19ου αιώνα).

δεν αποτελούν μέρος κάποιας σαφούς εξέλιξης του τύπου, και έτσι θα μπορούσε να λεχθεί ότι αυτός, σε γενικές γραμμές, παρέμεινε εδώ ουσιαστικά ανεξέλικτος, παρά την παρέλευση των αιώνων που μεσολάβησαν από τον καιρό της δημιουργίας του. Το φαινόμενο αποτελεί μια ακόμα έκφραση της άκρας συντηρητικότητας που χαρακτηρίζει όλες τις εκφάνσεις της αγιορείτικης πραγματικότητας.

Όσον αφορά τη μορφολογία, θα μπορούσε να λεχθεί πως εδώ η συντηρητικότητα δεν είναι τόσο έντονη και η επίδραση της εξέλιξης γίνεται πιο ευδιάκριτη απ' ό,τι στην τυπολογία. Βέβαια στα καθολικά της πρώτης μεταβυζαντινής περιόδου (16ος αιώνας) η προσκόλληση στην παράδοση είναι ακόμα σχεδόν απόλυτη και τα νέα στοιχεία ελάχιστα. Γενικά οι τοιχοποιίες γίνονται από αργολιθοδομή με ακανόνιστη ανάμειξη πλίνθων, και διαρθρώνονται, κατά τα γνωστά, με τυφλά αψιδώματα, ενώ τα τόξα και οι τρούλοι γίνονται από αμιγή πλινθοδομή. Τα γείσα είναι άλλοτε οδοντωτά και άλλοτε κοίλης διατομής και στους τρούλους δεν είναι ευθύγραμμα αλλά αποτελούνται από τόξα. Μεταξύ των καθολικών της περιόδου αυτής ξεχωρίζει το καθολικό της μονής Δοχειαρείου, με τις υψηλές αναλογίες του και τις τετραγωνικές παραστάδες των ορθογωνικών χορών του που του δίνουν έναν κάπως πιο δυτικίζοντα χαρακτήρα¹².

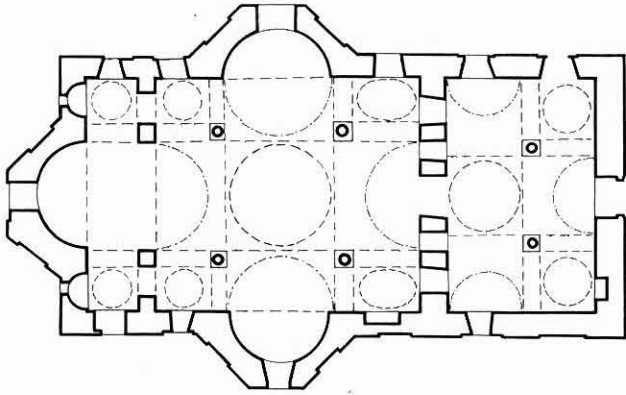
Στα καθολικά της ογδονταετίας πριν από την Επανάσταση η βασική συγκρότηση του κτίσματος εξακολουθεί να ακολουθεί πιστά την παράδοση, όμως τα στοιχεία της εξέλιξης είναι πια ορατά με σαφήνεια. Οι όψεις των τοίχων γίνονται τώρα από πλινθοπερίκλειστη λαξευτή λιθοδομή με ενδιάμεσες στρώσεις πλίνθων, και εξακολουθούν να διαρθρώνονται από τυφλά αψιδώματα. Η χρήση των παραδοσιακών οδοντωτών γείσων εξακολουθεί να υπάρχει αλλά τώρα συνηθίζονται περισσότερο τα κοίλα ή τα κοιλόκυρτα γείσα, ενώ τα γείσα των τρούλων δεν ακολουθούν πάντα την παραδοσιακή μορφή των τοξωτών τμημά-

των αλλά συχνά αναπτύσσονται σε συνεχή ευθύγραμμη πορεία· αρχίζουν να εμφανίζονται και εδώ τα χαρακτηριστικά για την εποχή οξυκόρυφα ισλαμίζοντα τόξα (παράθυρα καθολικού μονής Φιλοθέου), όπως και τα θυρώματα με τα γνωστά κοιλόκυρτα επίκρανα (καθολικά μονών Ξηροποτάμου, Εσφιγμένου και Ζωγράφου), ενώ στο νέο καθολικό της μονής Ξενοφώντος, που μάλλον αποτελεί το σχετικά περισσότερο νεωτερίζον από τα καθολικά αυτής της περιόδου (ίσως γιατί ολοκληρώθηκε μετά την Επανάσταση), εφαρμόζονται φεγγίτες με σχήμα και διατομή του εξελιγμένου τουρκομπαρόκ.

Στα μετεπαναστατικά καθολικά τα επιμέρους στοιχεία που ξεπερνούν τη βυζαντινή παράδοση συνεχίζουν να εξελίσσονται, αντανακλώντας τώρα και τις τάσεις του προχωρημένου 19ου αιώνα, χωρίς εντούτοις να εγκαταλείπεται ο συντηρητισμός της εμμονής στην παραδοσιακή συγκρότηση των όγκων. Το πρόσωπο της εποχής αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στο καθολικό της μονής Αγίου Παύλου, κτίσματος των μέσων του αιώνα, όπου το πρόσωπο των τοίχων γίνεται πια εξ ολοκλήρου από λαξευτή λιθοδομή (όπως άλλωστε και στο λίγο μεταγενέστερο καθολικό της μονής Κασταμονίτου), ενώ στις όψεις στοιχεία του προχωρημένου τουρκομπαρόκ (π.χ. φεγγίτες με σύνθετα καμπύλα σχήματα) συνυπάρχουν με στοιχεία καθαώς νεοκλασικά, όπως είναι οι αετωματικές επιστρώσεις των παραθύρων.

Τα κυριακά των σκητών

Από τα κυριακά των δώδεκα σκητών θα πρέπει, εκτός από τα κτίσματα της βυζαντινής εποχής, να εξαιρεθούν και τα κτίσματα της τελευταίας πεντηκοταετίας της τουρκοκρατίας γιατί ξεφεύγουν από τα παραδοσιακά πλαίσια και εντάσσονται, λιγότερο ή περισσότερο, στα πλαίσια του ανατολικοευρωπαϊκού νεοαναγεννησιακού ρυθμού. Έτσι το αντικείμενο της ναοδομικής αυτής κατηγορίας περιορίζεται εδώ

Κυριακόν της Ιβηροίτικης Σκήτης. Κάτοψη.

σε επτά μόνο κτίσματα, η δημιουργία των οποίων, αν ληφθούν υπ' όψιν και οι συμπληρώσεις που έγιναν στα περισσότερα από αυτά, καλύπτει ολόκληρη σχεδόν την περίοδο της τουρκοκρατίας¹³. Τα παλαιότερα από αυτά είναι το κυριακόν της σκήτης της Αγίας Άννης, με αρχικό πυρήνα προγενέστερο του 17ου αιώνα, ενώ αρκετά παλιό είναι και το κυριακόν της σκήτης των Καυσοκαλυβίων, η πρώτη φάση του οποίου θα πρέπει να αναχθεί στον 17ο αιώνα¹⁴. Τα υπόλοιπα πέντε κυριακά είναι όλα κτίσματα της ογδονταετίας πριν την Επανάσταση, που, όπως προαναφέρθηκε, υπήρξε μια εποχή έντονης ναοδομικής δραστηριότητας.

Η τυπολογία των κυριακών χαρακτηρίζεται και αυτή από συντηρητικότητα. Βέβαια οι ριζικές αλλαγές και προσθήκες που έγιναν σε πολλά από αυτά είχαν ως αποτέλεσμα να μην είναι πάντα σαφής ο τύπος της αρχικής μορφής των κτισμάτων. Οι περισσότερες αλλαγές αφορούν κυρίως το χώρο του πρόναου και στόχευαν στη δημιουργία ευρύχωρης λιτής, π.χ. στο κυριακό της Αγίας Άννης, οι πλευρικές κόγχες του οπκίου οφείλονται σε μεταγενέστερη προσθήκη¹⁵. Γενικά πάντως μπορεί να λεχθεί πως τα κυριακά που εντάσσονται μέσα στα όρια της μελέτης αυτής, τουλάχιστον όσον αφορά την τελική τους μορφή, ανήκουν στον αθωνικό τύπο. Πρόκειται δηλαδή για σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς με πλευρικές κόγχες και λιτή, όπως ακριβώς τα καθολικά, με τα οποία οι τυπολογικές διαφορές είναι άλλοτε ουσιαστικά ανύπαρκτες και άλλοτε αρκετά ευδιάκριτες, ανάλογα με το αν ο τύπος που εφαρμόζεται στην κάθε περίπτωση διατηρεί την πληρότητα των βυζαντινών προτύπων, ή, αντίθετα, παρουσιάζει κάποιες απλουστεύσεις, όπως η απουσία κίωνων από τη λιτή ή η μείωση του αριθμού των υποστυλωμάτων του κυρίως ναού. Έτσι π.χ. το κυριακόν της Ιβηροίτικης σκήτης δεν ξεχωρίζει τυπολογικά από τα καθολικά, εκτός ίσως από το ότι έχει μόνο μία κόγχη (και όχι τρεις) στον ανατολικό του τοίχο, ενώ, αντίθετα, π.χ. το κυριακόν της σκήτης των Καυσοκαλυβίων διαφοροποιείται από αυτά, τόσο γιατί από τον ανατολικό τοίχο εξέχει μόνο κόγχη όσο και γιατί ο κυρίως ναός του είναι δικόνιος (και ό-

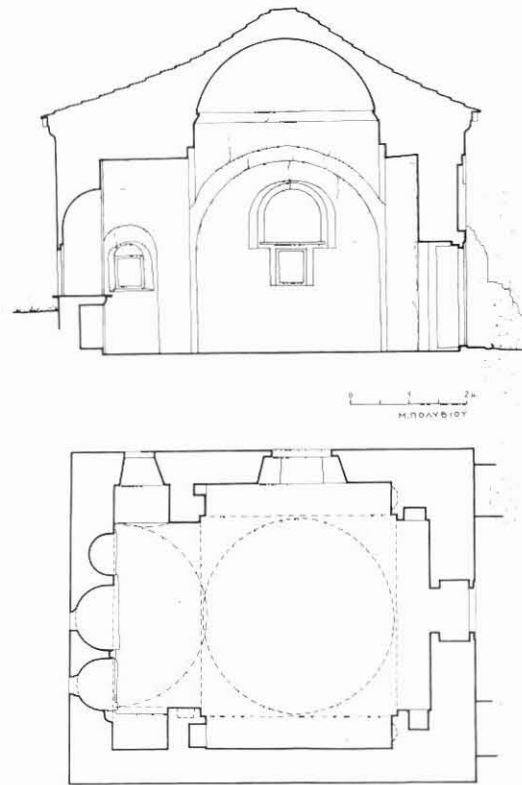
χι σύνθετος τετρακόνιος) και η λιτή του μονόχωρη.

Οι γενικές διαπιστώσεις που αφορούν την τυπολογία των κυριακών χαρακτηρίζουν, λίγο-πολύ, και τη μορφολογία τους. Σε σχέση όμως με τα καθολικά γίνεται αμέσως φανερό ότι εδώ ο συντηρητισμός είναι λιγότερο έντονος απ' ό,τι εκεί. Βέβαια, οι βασικές αρχές στη διαμόρφωση των όγκων και στη γενική διάρθρωση των επιφανειών δεν αλλάζουν και η διάπλαση των όψεων βασίζεται στα ίδια παραδοσιακά στοιχεία, που όμως εδώ εμφανίζονται αρκετά εξελιγμένα, και αποδεδειγμένα από την προσπάθεια πιστής μίμησης των παλαιότερων προτύπων. Οι αναλογίες στις κόγχες και στους τρούλους είναι πιο βαρείες απ' ό,τι στα καθολικά· η διάρθρωση των επιφανειών είναι φτωχότερη και λιγότερο προσεγγμένη· εφαρμόζονται συχνότερα τα χαρακτηριστικά για την εποχή ισλαμίζοντα οξυκόρυφα τόξα· τα γείσα έχουν συνήθως απλή κοίλη διατομή· οι τοιχοποιίες γίνονται από αργούς ή ημιλάξευτους λίθους, ενίοτε με κάποια ανάμειξη πλίνθων, ιδιαίτερα στους τρούλους και στα τόξα.

Τα παρεκκλήσια και οι κελιωτικοί ναοί

Για την αρχιτεκτονική των ναών αυτών θα μπορούσε γενικά να λεχθεί πως η συντηρητικότητα είναι εδώ πολύ λιγότερο έντονη απ' ό,τι στα καθολικά, ή, ακόμα, και στα κυριακά. Το φαινόμενο είναι ευεξήγητο, αφού τα εν λόγω ναύδρια δεν έχουν το ρόλο του συμβόλου, όπως, κυρίως, τα καθολικά, και δεν φιλοδοξούν να αποτελέσουν, όπως εκείνα, τους εκφραστές της επιβίωσης της βυζαντινής εκκλησιαστικής παράδοσης· ως μην ξεχνάμε άλλωστε πως οι σωζόμενοι κελιωτικοί ναοί είναι σχετικά νεότερα και - συνεπώς - πιο εξελιγμένα κτίσματα, αφού τα παλαιότερα υφιστάμενα παραδείγματα δεν είναι προγενέστερα των μέσων του 17ου αιώνα¹⁶.

Όσον αφορά την τυπολογία, η μεγάλη πλειοψηφία των ναών αυτών ανήκει στον συνεπτυγμένο σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο και τις διάφορες παραλλαγές του. Όπως είναι γνωστό, ο τύπος αυτός προκύπτει όταν ο σταυροειδής εγγεγραμμένος θεωρηθεί ότι συμπύσσεται τόσο ώστε να μηδενισθεί η απόσταση μεταξύ των τοίχων και των υποστυλωμάτων του κεντρικού τετραγώνου, με αποτέλεσμα να μετατραπούν τα υποστυλώματα σε παραστάδες, να εξαφανισθούν τα γωνιαία διαμερίσματα, και το πλάτος των τριών κεραιών του σταυρού (πλην της ανατολικής) να εξισωθεί με το πλάτος των παραστάδων. Ο βασικός τύπος περιλαμβάνει τον κυρίως ναό και το ιερό. Ο κυρίως ναός είναι ο τετραγωνικός χώρος που ορίζουν οι παραστάδες, ο οποίος καλύπτεται από ημισφαιρικό (ή ελαφρά χαμηλωμένο) ατύμπανο τρούλο που φέρεται από τρία ημικυκλικά τόξα και μία ημικυλινδρική καμάρα στα ανατολικά. Ο χώρος που καλύπτει η καμάρα αποτελεί το ιερό, που είναι συνήθως εξωτερικά άκογχο, γιατί οι τρεις μικρές κόγχες του εγγράφονται

Πάνω, ναός του κελιού «Άγιος Γεώργιος» στην περιοχή Προβάτα. Κάτοψη και κατά μήκος τομή. Δεξιά, δύο χαρακτηριστικά αγιορείτικα παρεκκλήσια: πάνω, ο ναός της Παναγίας στη Μονή Ζωγράφου (β΄ μισό 18ου αι.) και κάτω ο κοιμητηριακός ναός της Μονής Ξενοφώντος (1817).

στο πάχος της τοιχοποιίας. Τις περισσότερες φορές ο βασικός τύπος συμπληρώνεται από έναν ανοιχτό ξυλόστεγο εξωνάρθηκα στα δυτικά. Κάποιες τυπολογικές μικροπαραλλαγές προκύπτουν όταν ο τρούλος διαθέτει τύμπανο ή όταν η κεντρική κόγχη του ιερού εξέχει και εξωτερικά.

Ο συνεπτυγμένος σταυροειδής εγγεγραμμένος είναι τύπος γνωστός από τα βυζαντινά χρόνια¹⁷, που γνωρίζει ευρύτατη διάδοση κατά την τουρκοκρατία, παραμένοντας αμετάβλητος, τουλάχιστον όσον αφορά την κάτοψη. Η μόνη ουσιαστική διαφορά που υπάρχει είναι ότι ο τρούλος στον βυζαντινό τύπο είχε πάντοτε τύμπανο, ενώ τώρα, υπό την επίδραση της ισλαμικής αρχιτεκτονικής¹⁸, εφαρμόζεται ο γνωστός ατύμπανος τρούλος. Σχετικά με τη δημιουργία και την εξάπλωση του συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τον τυφλό ατύμπανο τρούλο θα μπορούσε συνοπτικά να λεχθεί ότι αυτός φαίνεται να εμφανίζεται στις αρχές του 17ου αιώνα (το ναύδριο του

κελιού Άγιος Γεώργιος στην Προβάτα, που κτίζεται στα 1631, θα πρέπει να είναι το παλαιότερο γνωστό δείγμα του είδους) και γνωρίζει ευρύτατη εφαρμογή στα τέλη του 19ου αιώνα. Εκτός από τον βασικό τύπο εφαρμόζονται και οι διάφορες παραλλαγές του, που αφορούν κυρίως την προσθήκη στα δυτικά ενός νάρθηκα στεγασμένου συνήθως με καμάρα ή, πιο σπάνια, με σταυροθόλιο ή και με τρούλο με καμάρες στα πλάγια. Σε μερικές περιπτώσεις η τελευταία παραλλαγή του τύπου συμπληρώνεται με δύο κόγχες χορών εκατέρωθεν του κυρίως ναού. Μεταξύ του νάρθηκα και του κυρίως ναού μεσολαβεί συνήθως το γνωστό τρίβηλο με το ευρύ άνοιγμα στη μέση και τα δύο μικρότερα στα πλάγια, που αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία στην αρχιτεκτονική των αγιορείτικων παρεκκλησίων της όψιμης τουρκοκρατίας.

Ο μονόχωρος καμαροσκεπής ναός εμφανίζεται σπάνια, όπως και μια παραλλαγή του με ατύμπανο τρούλο στο μέσον της καμάρας¹⁹. Ελάχιστες είναι και

Τα ναυδρία του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Θεοδοσίου της Μονής Ξηροποτάμου (1837) αποτελούν ένα ωραίο δείγμα επάλληλων παρεκκλησίων ενταγμένων σε μοναστηριακή κόρδα.

οι περιπτώσεις εφαρμογής ενός τύπου μονόχωρου τρουλοσκεπούς ναού που φέρει δύο πλευρικές κόγχες εγγεγραμμένες στο πάχος της τοιχοποιίας. Το μεγαλύτερο όμως τυπολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει μια επίσης σπάνια περίπτωση τριμερούς ναού εγγεγραμμένου σε ορθογωνική κάτοψη (π.χ. το ναύδριο του Αγίου Ανδρέα στην ομώνυμη σκήτη των Καρυών): Ο κυρίως ναός καλύπτεται από τρούλο με χαμηλό τύμπανο φερόμενο από οκταγωνική στήριξη μέσω ημιχωνίων, και διαθέτει δύο αβαθείς πλευρικές κόγχες διανοιγμένες στο πάχος της τοιχοποιίας. Το κυρίως άγιο βήμα στεγάζεται με τεταρτοσφαίριο ενώ τα παραβήματα καλύπτονται από ατύμπανους ημισφαιρικούς τρούλους. Η κάλυψη της λιτής γίνεται με ένα σκαφοειδή τρούλο στο μέσον και δύο ατύμπανους ημισφαιρικούς τρούλους στα πλάγια. Υπάρχουν και κάποιες παραλλαγές του τύπου που διαφοροποιούνται κυρίως στη στέγαση της λιτής.

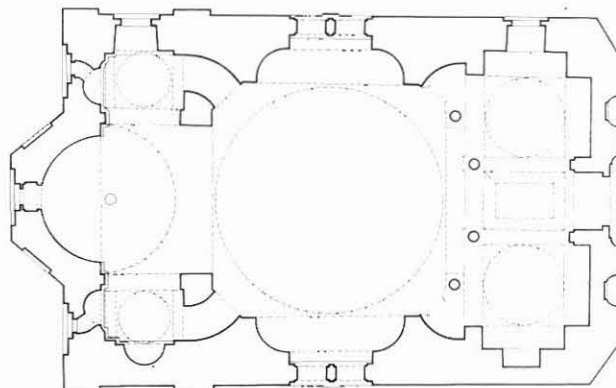
Οι ξυλόστεγοι ναοί γνωρίζουν κάποια διάδοση μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, κυρίως ως ναοί των ρωσικών κελιών, υπό τη μορφή του μονόχωρου δρομικού ναού με ψευδότρουλο ή ξύλινο τρούλο και, ενίοτε, νάρθηκα²⁰· ως τότε οι μόνοι ξυλόστεγοι ναοί

που ουσιαστικά υπήρχαν ήταν τα κάτω παρεκκλήσια από τα ζεύγη των επάλληλων σύστοιχων ναυδρίων που ήταν ενταγμένα στις πτέρυγες. Το φαινόμενο των σύστοιχων επάλληλων παρεκκλησίων είναι αρκετά συνηθισμένο στο Άγιον Όρος κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, και θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στην ανάγκη έδρασης στο έδαφος των φερόντων τοίχων του επάνω παρεκκλησίου, που είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία κάτω από το παρεκκλήσι ενός πανομοιότυπου σε κάτοψη χώρου, κατάλληλου για ένα δεύτερο ναό στεγασμένο από το πάτωμα του υπερκειμένου.

Γενικά θα μπορούσε να λεχθεί, σχετικά με την τυπολογία των κελιωτικών ναών και των παρεκκλησίων, ότι η συντηρητικότητα δεν είναι τόσο μεγάλη όσο στα καθολικά ή στα κυριακά. Βέβαια παρατηρείται και εδώ μια εμμονή σε έναν ουσιαστικά τύπο ναού, ο οποίος μάλιστα έχει και βυζαντινή καταγωγή, είναι όμως φανερό ότι τα περιθώρια διαφοροποιήσεων είναι πολύ μεγαλύτερα απ' ό,τι εκεί και ότι το βάρος της παράδοσης λειτουργεί εδώ λιγότερο καταπιεστικά.

Όπως είναι φυσικό, οι ναοί αυτής της κατηγορίας προσφέρουν λιγότερες ευκαιρίες από τους ναούς των άλλων κατηγοριών για μορφολογικές αναζητήσεις, όχι μόνο γιατί είναι πολύ υποδεέστεροι από άποψη τυπολογίας, μεγέθους, πολυτέλειας κατασκευής, αλλά και γιατί συχνά δεν είναι ολότελα ελεύθεροι αλλά καλύπτονται σε μεγάλο βαθμό από τους άλλους χώρους των κελιωτικών συγκροτημάτων και των μοναστηριακών περύγων όπου συνήθως είναι εντεταγμένοι. Παρ' όλα αυτά τα εν λόγω κτίσματα παρουσιάζουν συχνά αρκετό ενδιαφέρον, όχι μόνο γιατί αποτυπώνουν με γνησιότητα το πρόσωπο της εποχής τους, αλλά και γιατί σε μερικές περιπτώσεις αποτελούν πραγματικά επιτεύγματα. Τις περισσότερες πάντως φορές πρόκειται για κτίσματα με ταπεινή εξωτερική εμφάνιση, με απλούς επίπεδους τοίχους από αργολιθοδομή, χωρίς κόγχες ή άλλα εξάρματα, και πλακοσκεπή στέγη διογκωμένη από τον κρυμμένο ατύμπανο τρούλο και οριοθετημένη από συνεχές οριζόντιο γείσο· τα μό-

Ναός κελιού Αγίου Ανδρέα (Σεράι) στις Καρυές. Κάτοψη.

να στοιχεία που προσδίδουν κάποια αίσθηση ποικιλίας είναι τα παράθυρα με τις πλίνθινες τοξοτές επιστέψεις, τα απλά κεραμοπλαστικά των όψεων, τα πλίνθινα οδοντωτά ή κοιλόκυρτα γείσα, και, ενίοτε, κάποια τυφλά αψιδώματα στις όψεις. Λιγότερο φτωχό είναι βέβαια το σύνολο όταν υπάρχουν υπέρστεγοι τρούλοι ή κόγχες· το πολυγωνικό τους τύμπανο διαρθρώνεται από παραστάδες και μακρόστενα παράθυρα με απλό ή πολλαπλό πλαίσιο και επιστέφεται από συνεχές οριζόντιο ή σπαστό τοξωτό γείσο, ενώ η κόγχη διαρθρώνεται από τυφλά αψιδώματα. Από τα μάλλον φτωχά αυτά πλαίσια ξεφεύγουν κάποια δείγματα της περιόδου από τα τέλη του 18ου αιώνα ως τα μέσα του 19ου (όπως π.χ. ο Άγιος Γεώργιος στην ανατολική πτέρυγα της μονής Ξηροποτάμου), όταν δηλαδή το γνωστό λαϊκό-μπαρόκ ύφος της εποχής φτάνει στο αποκορύφωμά του, ενώ στα πιο όψιμα από αυτά αρχίζουν να διαφαίνονται και οι πρώτες επιδράσεις του νεοκλασικισμού· εδώ οι όψεις γίνονται εξαιρετικά προσεγμένες, με πλινθοπερίκλειστη λαξευτή τοιχοποιία, ολόλαξευτες παραστάδες και πλαίσια παραθύρων, επιμελημένα κοιλόκυρτα γείσα. Αντίθετα σε άλλα ναύδρια το εξωτερικό παραμένει σχετικά απλό και το ενδιαφέρον μεταφέρεται στο εσωτερικό του κτίσματος, όπως π.χ. στο ναό του Αγίου Ανδρέα στην

Κελιώτικο ναύδριο στη σκήτη των Καυσοκαλυβίων.

ομώνυμη σκήτη των Καρυών (Σεράι), όπου ο πλούτος της τυπολογίας (τριμερής ψευδοτρίκογχος με οκταγωνική υποστήριξη τρούλου) δημιουργεί τις προϋποθέσεις διαμόρφωσης ενός εντυπωσιακού εσωτερικού χώρου με έντονο μπαρόκ χαρακτήρα στη διάπλαση των επιφανειών και στη διακόσμηση.

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ Δ. ΠΟΛΥΒΙΟΥ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Παν. Κ. Χρήστου «Το Άγιον Όρος» Αθήνα 1987, σ. 216.
2. Ό.π., σσ. 216-217.
3. Ό.π., σ. 267.
4. Ό.π., σσ. 271-274.
5. Ό.π., σ. 381.
6. Συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων οικοδομικών φάσεων όλων των αγιορείτικων καθολικών βλ. στο άρθρο των Μιλτιάδη Δ. Πολυβίου-Πλούταρχου Λ. Θεοχαρίδη «Τα καθολικά των μονών του Αγίου Όρους», ανάπτυπο από το «Λεύκωμα 1986» του Κέντρου Διαφυλάξεως της Αγιορείτικης Κληρονομιάς, Θεσσαλονίκη 1986.
7. Η χρονολόγηση του καθολικού της μονής Σίμωνος Πέτρας δεν έχει ακόμα ξεκαθαριστεί. Κατά τον Μ. Γεδεών, *Πατριαρχική εφημερίδες*, Αθήνα (αχρον.) σ. 93, και σύμφωνα με επιγραφή που βρίσκεται στην βιβλιοθήκη της μονής, ο ναός ανακαινίστηκε στα 1623, επί ηγουμενείας Τιμοθέου, χρονολόγηση που άλλωστε φαίνεται να ταιριάζει με όλα τα υπάρχοντα δεδομένα.
8. Ό.π.
9. Ο τύπος του παλαιού καθολικού της μονής Φιλοθέου φαίνεται σαφέστατα στο γνωστό σκίτσο του Μπάρακι (1744). Μεγέθυνση του εν λόγω σκίτσου βλ. Paul M. Mylonas, *Athos, through old engravings and other works of art Athens 1963* σ. 131.
10. Βλ. το σχετικό σκίτσο του Μπάρακι, ό.π.μ σ. 106-107.
11. Η молδαβική προέλευση του στοιχείου υποστηρίζεται από τον Παύλο Μυλωνά στο άρθρο του «Η μονή Δολιανών ή Κρανιάς στην Πίνδο» στον τόμο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, Αθήνα 1979, σ. 107. Στο Άγιο Όρος εκτός από τα προαναφερθέντα καθολικά, τρούλος πάνω από την Αγία Τράπεζα υπάρχει και στο

Κυριακόν της ρουμανικής σκήτης του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (1864), γεγονός που αποτελεί έμμεση ενισχυτική ένδειξη για τη молδαβική του προέλευση.

12. Βλ. και Παύλου Μυλωνά «Η αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους», *Νέα Εστία*, τεύχος 875, Χριστούγεννα 1963, σ. 202.

13. Βλ. Παύλου Μ. Μυλωνά «Κυριακά σκητών και άλλοι ισάξιοι ναοί στο Άγιον Όρος», στον τόμο *Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία: Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης - Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 1983 σελ. 61-62, όπου γίνεται μια πολύ συνοπτική παρουσίαση της τυπολογίας και των βασικών φάσεων διαμόρφωσης όλων των Κυριακών.

14. Ό.π.

15. Ό.π.

16. Απ' ό,τι φαίνεται το παλαιότερο γνωστό κελιώτικο ναύδριο είναι του Αγίου Γεωργίου Προβάτας (1631) Βλ. Μ. Πολυβίου «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του ναυδρίου Άγιος Γεώργιος στην περιοχή Προβάτα Αγίου Όρους», στον τόμο *Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία: Δεύτερο συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης - Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 1982, σ. 81-82.

17. Βλ. Χ. Μπούρα «Άγιος Στέφανος Ριβίου Ακαρνανίας», *Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Α.Π.Θ.*, 3 (1968) 47. Επίσης βλ. Α. Πορτελάνου, «Ο Άγιος Νικόλαος στο Χορευτό Πηλίου», στον τόμο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 2, Αθήνα 1982, σελ. 172.

18. Βλ. Αναστ. Κ. Ορλάνδου «Η εν Ελλάδι εκκλησιαστική αρχιτεκτονική επί Τουρκοκρατίας», Αθήνα 1953, ανάπτυπο του περιοδικού «L'Hellenisme Contemporain», σελ. 214.

19. Βλ. Παύλου Μ. Μυλωνά «Κελιωτικοί ναοί στο Άγιον Όρος» στον τόμο *Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία: Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1982, σ. 70-73, όπου γίνεται μια συνοπτική αλλά ολοκληρωμένη τυπολογική κατάταξη των αγιορείτικων κελιωτικών ναών.

20. Ό.π.